

Олена ПИВОВАРОВА

ЛАТЕРАЛЬНЕ МИСЛЕННЯ ТА МЕТОДИ ЙОГО РОЗВИТКУ

У статті розкривається підхід сучасного західного психолога Едварда де Боно до проблеми творчого мислення, розглядається поняття, яке він ввів у психологію творчості у 1967 році, — «латеральне мислення». Особлива увага приділяється методам розвитку творчого мислення особистості, які за умов їх адаптації можуть бути використані для розвитку творчого потенціалу особистості у будь-якому віці, у будь-якій соціальній сфері.

Розвиток суспільства у нових умовах ставить завдання — формування творчого потенціалу особистості. Сучасному суспільству потрібне не стільки репродуктивне мислення, яке цінне у стабільний час або у час, перенасичений творчою енергією, скільки продуктивне мислення. Сьогодні суспільство потребує швидких змін, нових прогресивних ідей. Сучасному суспільству необхідні конкретні програми, спрямовані на розвиток творчого потенціалу особистості. Ці програми треба впроваджувати у дитячих садках, школах, вищих навчальних закладах, на підприємствах та в інших соціальних інститутах.

На сьогоднішній день проведена велика робота в галузі дослідження творчості, творчого мислення, методів розвитку творчого потенціалу особистості. Але ще досі немає спільного погляду на проблему розуміння сутності творчості, її механізмів, особливостей прояву, на розмежування чи ототожнення творчості та креативності, на взаємозв'язок інтелекту і творчих здібностей. Одні психологи ототожнюють поняття «творчі здібності» та «креативність» і вважають, що креативність є самостійним фактором, який не залежить від інтелекту (Дж. Гілфорд, К. Тейлор, Г. Грубер, Я. О. Пономарьов, Е. П. Торренс). Інші вважають, що високий рівень розвитку інтелекту передбачає високий рівень розвитку творчих здібностей і навпаки (Д. Векслер, Р. Уайсберг, Г. Айзенк, Л. Термен, Р. Стенберг та інші). На думку третіх, творчих здібностей не існує, головну роль у детермінації творчості відіграють мотивація, цінності, емоційний стан, особистісні риси і т. і. (А. Танненбаум, А. Олох, Д. Б. Богоявлен-

ська, А. Маслоу та інші) [6], [7], [9]. Сучасна система освіти орієнтується на середнього учня, акцент робиться на логічному мисленні, процес навчання, як правило, передбачає отримання знань, умінь та навичок з дисципліни. У системі освіти недостатньо уваги приділяється розвитку творчого потенціалу особистості. Водночас суспільство вимагає від особистості творчості. Тому навчання навичкам творчого мислення є насущним завданням сучасної освіти.

Едвард де Боно відомий у всьому світі як провідний спеціаліст у галузі творчого мислення. Боно керує впровадженням у життя програми розвитку творчого мислення, яка отримала визнання і вже застосовується у багатьох країнах. В Україні та інших країнах СНД ще немає узагальнюючих робіт, які б викладали концепцію Боно у розгорнутому вигляді. Ураховуючи всі ці фактори, ми звернулись до вивчення проблеми творчого мислення в системі Боно та його методів розвитку творчого потенціалу особистості.

Мета нашого дослідження полягає в аналізі теоретичної концепції Боно та вивченні методів розвитку творчого мислення. Об'єктом дослідження є творче мислення у теоретичній концепції Боно, предметом — методи розвитку творчого мислення. Метод, який був використаний нами у дослідженні, — це вивчення та аналіз літературних джерел.

Необхідно зазначити, що Боно створив власну концепцію мислення, згідно з якою мислення — це цілеспрямований процес вирішення проблеми, це уміння, яке включає знання того, що необхідно робити в ситуації, що склалася, які засоби використовувати для досягнення мети, що необхідно враховувати. Творчий процес, згідно з Боно, пов'язаний із вирішенням проблем. Для вирішення проблем і певних досягнень необхідне мислення. Боно пропонує наступне визначення мислення: «Мислення є цілеспрямованим дослідженням досвіду для якої-небудь мети» (Thinking is the deliberate exploration of experience for a purpose). Цією метою може бути міркування, розуміння, планування, прийняття рішення та безпосереднє вирішення проблеми і т. д. [12; 33]. Мислення — це комбінування дій мозку над поставленою перед ним задачею. Першою сходинкою мислення є сприйняття.

Боно чітко розмежовує такі поняття як знання (knowledge), інтелект (intelligence) і мислення (thinking). Інтелект — це якість, з якою народжується людина, вона залежить від генів, найближчого оточення або ж від взаємозв'язку цих двох чинників (Intelligence is an innate quality that may depend on genes, early environment or a mixture of the two). Мислення — це операційне уміння, за допомогою якого інтелект працює над досвідом (Thinking is the operating skill through which intelligence acts upon experience). Знання (інформація) — це основний матеріал, керований мисленням [12;33]. Отже, мислення є умінням. Боно підкреслює, що важко дати визначення умінню. Можна сказати: «Уміння — це здатність виконувати щось ефективно при певних обставинах», але це не розкриває всієї суті даного поняття. За Боно, уміння мислити є широким умінням. Воно включає знання того, що необхідно робити, як вчинити в ситуації, що склалася, знання, коли і як це робити, які засоби використовувати для досягнення мети, що необхідно враховувати, врахування наслідків дій, знання власних думок, думок інших людей і т. д. Розумові уміння пов'язані

зі сприйняттям і спрямованістю уваги. Розумові уміння спрямовані на вивчення досвіду і застосування знань. Вони включають планування, ухвалення рішення, погляд на наявні дані, припущення, креативність і безліч інших аспектів мислення [12; 45–51].

Боно, розглядаючи взаємозв'язок мислення й інтелекту, підкреслює різницю між інтелектом як таким і практичним умінням мислити. Мислення є операційною здатністю, через яку інтелект, з яким народилась людина, знаходить свою реалізацію. Високий рівень інтелекту може бути тісно пов'язаний з високим рівнем розумових умінь, але це зовсім не обов'язково. Проведені дослідження показали, що високий рівень IQ не завжди відповідає високому рівню розумових умінь. Часто високий рівень IQ вузько сфокусований в академічній манері. Вивчаючи взаємозв'язок знань і мислення, психолог робить висновок, що, з одного боку, всередині будь-якої певної галузі дослідження дуже важко дійти до нових ідей, не маючи певного запасу знань, певної інформації про предмет дослідження. З іншого боку, дуже багато знань і досвіду всередині галузі може обмежити креативність, оскільки людина дуже добре знає, як повинно бути зроблено, тому не може звернути зі шляху, яким ішла протягом тривалого часу, і дійти до нових ідей. Дуже багато знань означає, що маловірогідно допустити помилку завдяки випадку, і людина не може зробити її цілеспрямовано. Боно відзначає, що креативність виникає поступово зі збільшенням знань, але тільки до певної межі, а потім з подальшим збільшенням знань починається падіння, оскільки подальше збільшення знань приводить будь-яку ідею у встановлене русло. Таким чином, з одного боку, мислення неможливе без якої-небудь інформації про предмет дослідження, але, з іншого боку, абсолютно повна інформація робить мислення непотрібним. Не повинно бути крайнощів: необхідне мислення, потрібна й інформація. Інформація не замінює мислення, а мислення не замінює інформацію. При вирішенні будь-якої проблеми існує необхідність в мисленні й інформації. Нам необхідно стільки інформації, скільки ми зможемо зібрати. Але нам також необхідне мислення. Мислення потрібне для того, щоб вирішити, яку інформацію шукати і де, для найкращого використання зібраної інформації, для визначення найкращих способів стиковки цієї інформації.

Боно звертає увагу на те, що довгий час доводилася неможливість існування без мови, що мова є важливою складовою розумового процесу, а не просто засобом висловлювання думок. Сьогодні маємо менше аргументів на підтримку такого погляду. Це пов'язано з тим, що була проведена робота, результати якої показали, що у відсталих культурах мислення може бути таким же ефективним, як і в розвинених, навіть, незважаючи на те, що мовні висловлювання бувають обмеженими. Мислення не обов'язково повинне знаходити свою реалізацію у словах. Поняття не обмежуються лише тими словами, за допомогою яких їх можна описати. Мислення може знаходити свою реалізацію в образах і відчуттях, чітко визначених, але дуже аморфних, щоб знайти свою реалізацію у словах. Боно говорить про взаємозв'язок мови і мислення. Проте високий рівень розвитку мовних умінь, на думку психолога, не може бути показником високого рівня розвитку розумових умінь. Здатність

генерувати думки і сполучати їх у логічній послідовності пов'язана з розумовою здібністю, але сама по собі ця здібність не більше ніж уміння пов'язувати у граматичній формі певну кількість ідей. Мовна практика і підготовка артикуляції розвивають легкість мовного спілкування. Часто мислення досить бідне, тому що реальна розумова здібність не була розвинена так добре як мовне уміння, і думки мимовільно розсипаються у вакуумі, який утворився через швидкість мовного висловлювання. Уміння виражати думки, підкреслює психолог, не є чимось більшим, ніж просто умінням виражати думки. Було б помилкою вважати, що здатна добре висловлювати свої думки людина є здібним мислителем, а якщо людина небагатослівна, то її мислення є бідним. Людині необхідна мова для того, щоб дати іншим людям зрозуміти те, про що вона думає, але багатий словниковий запас та граматична послідовність не є самі по собі тим самим, що і мислення [12]. А у Боно емоції і почуття становлять невід'ємну частину мислення. Почуття — це те, що робить людину людиною. Зрештою, людина організовує свою діяльність для того, щоб задовольнити свої емоції та досягти певних цінностей. Саме ця важливість емоцій і зумовлює необхідність мислення. Однією з цілей мислення є приготування матеріалу, який викликає у людини певні почуття й емоції. Мислення організовує і перебудовує сприйняття і досвід таким чином, що у людини з'являється ясне уявлення про що-небудь. Саме ця ясність потім і викликає певні почуття і емоції. Без мислення почуття були б тиранією. На практиці дуже важко спочатку думати, а потім пізнавати почуття. Домінуючою тенденцією є наступна: у людини спочатку з'являються певні почуття, а потім вона використовує мислення для того, щоб спростувати або ж підтвердити, підтримати почуття. Почуття можуть бути змінені внаслідок збільшення аспектів сприйняття. Як правило, людина довіряє своїм почуттям, оскільки вона не бачить їх помилковості. Реально почуття завжди вірні, але усередині світу, створеного людським сприйняттям у певний час. Для людини дуже важко прийняти те, що її сприйняття може бути помилковим. І ще важче їй прийняти те, що сприйняття може бути обмежене [5], [12]. Боно підкреслює, що *его* людини і її мислення нерозривно взаємопов'язані. Чим більш здібна людина, чим вона розумніша, тим більше її *его* стає залежним від її розуму і розумових здібностей. Я-образ людини включає потребу весь час бути правою. Потреба бути завжди правим і страх перед низьким рівнем розумових здібностей роблять практично неможливим об'єктивний погляд на мислення. Необхідно відділити мислення як довільної і навіть штучної здібності від звичної розумової активності *его* людини [12].

Едвард де Боно, ототожнюючи творчі здібності і креативність (творчість), вводить в 1967 році поняття «латеральне мислення» (інші терміни у перекладі: «нестандартне», «бокове» «нелінійне» мислення), яке зараз занесене в Оксфордський словник сучасної англійської мови. Саме значення слова «латеральне» означає рух убік. Під латеральним мисленням Едвард де Боно розуміє специфічний процес обробки інформації, спрямований на зміну існуючої стереотипної моделі сприйняття навколишньої дійсності, групування вихідних елементів у найбільш незвичних сполученнях та створення нових

альтернативних варіантів розв'язання певної проблеми [1]. При латеральному мисленні інформація використовується для зміни існуючої схеми, моделі. Латеральне мислення використовує інформацію як стимул. Воно спроможне використовувати інформацію, яка немає безпосереднього стосунку до дії. Латеральне мислення не поспішає з винесенням кінцевих суджень і дає можливість будь-якій ідеї розвиватися, а не відкидає її, проголосивши помилковою. Воно може цілеспрямовано виходити за межі встановлених норм. Латеральне мислення займається дослідженням усіх можливостей, воно вдається до перегрупування й перебудови доступної інформації.

Основною ціллю латерального мислення є генерування нових ідей та відхід від старих фіксованих стереотипів та ідей, внесення змін, а не пошук доказів, досягнення евристичного моменту (коли маловірогідний напрямок думки приводить до нової, більш дієвої ідеї) [1]. Основні завдання латерального мислення полягають у наступному: прийти не стільки до вірного, скільки до ефективного вирішення проблеми; звільнитись від моделей-кліше, перебудувати стереотипні схеми. Боно виділив основні принципи латерального мислення: 1) усвідомлення ідей, які панують та є стереотипними; 2) пошук різних підходів до явищ та проблем; 3) звільнення з-під жорсткого контролю логічного мислення; 4) використання випадку; 5) розуміння того, що будь-який кут зору на щось — це тільки один із багатьох можливих кутів зору; 6) відкладання оцінки, судження; 7) генерування нових підходів.

Аналіз латерального мислення дозволив Боно виділити етапи засвоєння латерального мислення: 1) усвідомлення недоліків фіксованих моделей; 2) придбання навичок застосування латерального мислення. Латеральне мислення є важливою складовою процесу творчого мислення. Цей процес здійснюється завдяки «інструментам мислення», які дозволяють всебічно аналізувати проблему, знаходити альтернативні варіанти, обирати оптимальні з них. Важливим механізмом латерального мислення є *інсайт*, який, на думку Боно, може бути штучно створений, завдяки опорі на досвід та поєднанню ідей, що не мають між собою спільності та належать до різних сфер. Латеральне мислення тісно пов'язане із творчістю (креативністю), воно має багато спільного з нею: позбавлення від стереотипів та створення нових, оригінальних ідей. Проте творчість включає в себе ще цілий набір таких понять, як артистизм, талант, емоційна чутливість, натхнення і т. ін. і є, на відміну від латерального мислення, описом результату. Для творчого мислення важливий результат, його новизна й оригінальність, тоді як для латерального мислення має значення процес роботи з наявною інформацією і саме ефективність результату. В одних випадках результати латерального мислення є геніальними творіннями, в інших вони стають лише новим поглядом на речі, і, отже, є чимось меншим, ніж справжня творчість. На відміну від латерального мислення, творче мислення дуже легко зупиняється на півдорозі — на стадії хаосу. Метою творчого мислення є оригінальність, гротеск, ексцентричність, і цього буває досить. Мета ж латерального мислення полягає у знаходженні в хаосі плідної нової ідеї. Нова ідея при латеральному мисленні повинна бути логічно обґрунтована на кінцевому етапі роботи, ідея повинна бути дієва, ефективна. Творча людина може бути замкнена всередині свого особливого

сприйняття і не здатна змінити його чи подивитися на світ будь-яким іншим способом. Таким чином, багато творчих людей одночасно є «ригідними». Це жодним чином не зменшує їх цінності для суспільства і їх здатності творити в межах свого, особливого сприйняття. У «латеральному мисленні» є здатність змінювати сприйняття. У більшості випадків творчість для свого прояву потребує таланту, тоді як латеральне мислення доступне кожному, хто прагне створити нові ідеї. Таким чином, латеральне мислення — важлива складова творчого мислення. Креативність є описом результату, але до появи ідеї існує процес мислення, який здійснює творчість. Боно вважає за краще називати цей процес, відділяючи його від результату, латеральним мисленням [1], [11].

Латеральне мислення — це не просто ще один термін дивергентного мислення (як його розуміє Дж. Гілфорд). Едвард де Боно вказує на те, що дивергентне мислення є лише одним із аспектів латерального мислення. Дивергентне мислення передбачає безліч можливих варіантів вирішення однієї проблеми, як і латеральне, але знаходження безлічі варіантів вирішення проблеми є всього лише одним із аспектів латерального мислення. Латеральне мислення включає аспекти, які є абсолютно логічними; воно може бути навіть конвергентним по своїй суті [11]. Боно підкреслює, що для вирішення різних проблем людина потребує як логічного, так і латерального мислення. Використання різних видів мислення залежить від того, яку проблему вирішує людина, яку ціль вона перед собою ставить.

Під проблемою Боно розуміє невідповідність між тим, що людина має, і тим, чого вона хоче; це ситуація, яка потребує вирішення. Вона може зводитись до необхідності чогось уникнути, чогось досягнути, чогось позбавитись, розібратися у своїх прихованих бажаннях і т. ін. Проблеми Боно поділяє на три типи. Проблеми, що належать до першого типу — це проблеми, які потребують для свого вирішення більшого об'єму інформації або кращих методів її обробки. Проблеми другого типу — це проблеми, для вирішення яких потрібна не додаткова інформація, а лише перегрупування вже існуючої. Проблеми третього типу — це проблеми, які зводяться до відсутності проблеми: особистість задовольняє існуючий стан справ, і це заважає досягти більшого; людина не зосереджує своїх зусиль для досягнення найкращого результату, бо навіть не здогадується, що він можливий. Особистість повинна усвідомити, що проблема все-таки існує і полягає вона у тому, що ситуація може і повинна бути поліпшена.

Проблему першого типу можна вирішити за допомогою логічного мислення («вертикального»/«шаблонного»). Але щоб справитись з проблемами другого та третього типу, необхідно звернутись до латерального мислення («нешаблонного»). При вирішенні проблем другого і третього типів важливе значення має гнучкість та широта мислення. Латеральне мислення найкраще використовувати, коли вся інформація під рукою і треба лише вірно розпорядитися нею. Латеральне мислення особливо корисне при вирішенні складних проблем та при пошуках нових ідей. Але воно не зводиться до цих двох функцій, бо діє як важлива частина всього апарату мислення. Латеральне мислення не замінює логічне, а лише доповнює його, вони комплементарні. Латеральне мислення передує стадії раціоналізації та обґрунтування ідеї.

Воно проявляє себе раніше, ніж логічне мислення. Латеральне мислення необхідне для перебудови перцептивної моделі, яка є відображенням нашої оцінки ситуації. І вже потім логічне мислення береться за перцептивну модель і розвиває її. Коли рішення проблеми вже знайдене з допомогою латерального мислення, слід перейти до його раціоналізації, логічної перевірки. Логічне мислення розвиває ідеї, які з'явилися завдяки латеральному.

Латеральне мислення працює з інформацією інакше, ніж мислення логічне. Здійснимо диференціацію між логічним мисленням і латеральним (див. Додаток № 1: «Диференціація між логічним та латеральним мисленням») [1], [2], [3], [4], [9], [10], [11], [12].

На основі своєї концепції Боно розробив методи розвитку творчого мислення. Ми розглянемо деякі з них.

Перший метод — це *Plus Minus Interesting (PMI)* — плюс, мінус, цікаво). «*P*» означає «плюс» — хороші аспекти; «*M*» означає «мінус» — погані аспекти; «*I*» означає «цікаво» — цікаві аспекти. Цікавими можуть бути ті аспекти ситуації, які, по-перше, не є позитивними або негативними, а є просто цікавими, по-друге, це ті аспекти, які можна розвинути і які можуть привести до створення нової ідеї. Метою «*PMI*» є по чергове знаходження позитивних, негативних та цікавих моментів при аналізі та вирішенні проблеми.

Наступний метод — *Consider All Facts (CAF)* — розглядання усіх фактів/факторів). Ціллю *CAF* є складання списку всіх факторів, які необхідно враховувати при вирішенні проблеми, їх розгляданні та аналізі.

Підкреслимо, що кожна людина живе і діє в межах свого сприйняття проблеми. Сприйняття однієї і тієї самої проблеми різними людьми різне. Це пов'язано з тим, що кожен бачить проблему зі свого боку, спираючись на власний досвід, керуючись своїми потребами, мотивами, інтересами і т. і. Часто проблеми виникають через те, що людина не ставить перед собою мети зрозуміти іншу людину, стати на її місце, подивитися на проблему з її погляду, спробувати зрозуміти іншого. Вона намагається відстояти свою думку, переконати у правильності саме свого підходу. При цьому вона навіть не замислюється, чи є щось раціональне у пропозиції співрозмовника. Вирішуючи проблему, як правило, кожен враховує (свідомо чи несвідомо) лише свої інтереси, що, у свою чергу, може призводити до непорозумінь і конфліктів.

Щоб навчитися краще розуміти іншу людину й ефективно розв'язувати проблеми, Боно розробив розумовий інструмент *Other People View (OPV)* — погляд інших людей). Використовуючи *OPV*, необхідно визначити людей (скласти список), яких торкається проблема, що виникла, стати по черзі на місце цих людей: уявити їх погляди, думки, подивитися на проблеми з погляду свого опонента і намагатися зрозуміти його. Дуже важливо враховувати реальні погляди людей, а не ті, які, на нашу думку, їм варто мати або яких ми самі дотримуємося.

У житті, якщо результатом роздумів людини з'явилася яка-небудь дія (це може бути рішення, вибір, план і т. д.), значить, вона буде реалізована у майбутньому. Вирішуючи будь-яку проблему, слід звернути увагу на наслідки рішення, дії і т. ін. З цією метою був розроблений розумовий інструмент

Consequences and Sequel (*C* and *S* — наслідки і результат). Метою *C* and *S* є розгляд усіх наслідків дії або рішення, з використанням шкали часу, що показує негайні наслідки (негайні результати дії), короткострокові наслідки (те, що відбудеться відразу після негайних наслідків), середньострокові наслідки (те, що відбудеться, коли проблема буде вже вирішена) і довгострокові наслідки (те, що трапиться набагато пізніше). Такі тимчасові рамки довільні й можуть змінюватись залежно від проблеми.

Прийоми *CAF*, *OPV*, *C* and *S* взаємопов'язані. Те, що трапиться у майбутньому, можна розглядати як фактор. Те, що відбудеться у майбутньому, може торкнутися й інших людей. Те, що відбудеться в майбутньому, належить до сфери інтересів інших людей.

Необхідно відзначити, що часто здається, ніби знайдено оптимальний варіант рішення, але насправді це не завжди так. У багатьох випадках ситуація склалася історично або тому, що ніхто не спробував знайти інший спосіб дії. Не маючи бажання шукати альтернативи, ми залишаємось у минулому і в тому, що завжди робили раніше. Генеруючи альтернативи, завжди можна від них відмовитись, якщо вони не кращі за нинішній спосіб виконання дій. Але якщо ніколи цього не робити, то ніколи не буде і вибору. До тих пір, поки ми не можемо уявити собі нічого кращого, у нас і не буде нічого кращого. Генерація альтернатив відкриває нові можливості.

Для зручності створення альтернатив було винайдено розумовий інструмент *Alternatives, Possibilities, Choices* (*APC* — альтернативи, можливості, вибір). Метою *APC* є цілеспрямовані спроби створення альтернатив при вирішенні проблем та створенні чогось нового. Альтернативи, підкреслює Боно, можуть бути різного роду: альтернативи сприйняття, альтернативні дії, рішення, підходи, пояснення, альтернативний дизайн. *APC* можна виконувати на різних стадіях: при визначенні проблеми (необхідно відшукати альтернативне визначення проблеми й альтернативні причини проблеми, що виникла) і при вирішенні проблеми (необхідно створити якомога більше альтернативних способів вирішення проблеми).

Людина ніколи не розв'яже проблему, якщо не поставить перед собою чіткої мети. Якщо ми точно знаємо, чого хочемо досягти, то швидше цього досягнемо. Мета — це те, чого ми намагаємось досягти, це усвідомлений образ майбутнього результату. Для ефективної постановки мети був розроблений розумовий інструмент *Aims, Goals and Objectives* (*AGO* — цілі, спрямування, задачі). *AGO* призначений для точного визначення, формулювання і вибору мети, якої людина хоче досягти. Використовуючи *AGO*, необхідно поставити перед собою наступні питання: «Яка мета моїх роздумів?», «Який результат я хочу отримати наприкінці?», «Чого я хочу добитися?» Завжди варто спробувати знайти альтернативні формулювання цілей і завдань. Одна велика мета може складатися з декількох завдань.

Наступним методом є *Random Input* (метод випадкової стимуляції). Випадкова стимуляція забезпечується випадковим предметом, словом, людиною, подією, журналом, демонстрацією і т. ін. Випадковий стимул викликає асоціації, які входять у контакт з асоціаціями самої «проблеми», і дозволяє

вирішити проблему, створити щось нове. Як правило, спочатку рішення приходить інтуїтивно, а потім воно логічно обґрунтовується. Найбільш зручною формою методу випадкової стимуляції є випадкове слово, яке може бути знайдене різними способами. Наприклад, можна задумати номер сторінки у словнику і номер слова на сторінці (наприклад, третє слово зверху на сторінці 87); відкривши потім словник на 87-й сторінці, і, відрахувавши зверху три рядки, знайти потрібне слово; якщо воно виявиться не іменником, пройтися по сторінці зверху вниз до першого іменника; або ж можна покрутити пальцем над газетною сторінкою і, опустивши його на сторінку, відшукати найближчий іменник. На другому етапі необхідно пов'язати випадкове слово з проблемою, яку необхідно вирішити, і знайти новий варіант її розв'язання.

Одним із різновидів методу випадкової стимуляції можна вважати метод *Provocative Operation/PO* («ПО» — провокаційна операція). Слово «ПО» означає: «Те, що слідує за цим словом, пропонується як провокація». «ПО» становить зовнішній стимул, який сприяє появі нового вирішення проблеми завдяки поєднанню асоціацій, пов'язаних із проблемою, з асоціаціями із нової сфери, до якої не належить проблема, що потребує вирішення [1], [2], [4], [10], [11], [12].

Ефективним, на нашу думку, є метод розвитку творчого мислення *Six Thinking Hats* (Шість капелюхів мислення). Боно підкреслює, що коли людина над чимось розмірковує, вона намагається обґрунтувати свою точку зору, у процес втручаються емоції, людина намагається висунути нову ідею — і все це відбувається одночасно. Такий шлях, як правило, не приводить до ефективного вирішення проблем, ускладнює створення чогось нового. «Шість капелюхів мислення» — це методика, яка пропонує виконувати одну розумову дію у певний відрізок часу. Людина, «одягаючи» на себе по одному капелюху, не намагається виконати все одразу, вона вчиться у певний відрізок часу виконувати лише одну розумову дію. Всього є шість капелюхів мислення, кожен з яких символізує певний тип мислення: білий відповідає лише за збір об'єктивних фактів, об'єктивної інформації; червоний — за прояв емоцій, почуттів та інтуїції; жовтий — за пошук позитивних сторін, переваг; чорний — за пошук негативних сторін, недоліків; зелений — за творчий пошук, генерування нових ідей, альтернативних підходів; синій — за аналіз усього розумового процесу (це рефлексія мислення), планування, визначення цілі та висновків.

Усі вище зазначені методи розширюють сферу сприйняття людиною проблеми, сприяють відходу від старих стереотипних поглядів та формуванню вмінь та навичок генерування нових підходів, і, таким чином, розвивають уміння та навички латерального мислення. Латеральне мислення, у свою чергу, сприяє вдосконаленню всього процесу творчого мислення, що підвищує загальний творчий потенціал людини.

Усі вище вказані методи можуть бути адаптовані для будь-якого віку і використані в сучасній системі освіти, на підприємствах та інших соціальних інститутах з метою розвитку творчих можливостей особистості, посилення її креативного потенціалу, формування вмінь та навичок вирішення проблем та створення нових винаходів [2], [4], [5], [11].

Таким чином, аналізуючи роботи Боно, ми дійшли висновку, що важливим компонентом творчого мислення є латеральне мислення. Латеральне мислення включає аспекти дивергентного, конвергентного, логічного мислення. У кожній людині можна сформувати вміння та навички латерального мислення, які підвищують загальний творчий потенціал особистості та дають конкретні інструменти, з допомогою яких людина може створювати щось нове, продуктивне.

Додаток № 1

«Диференціація між логічним та латеральним мисленням»

<i>Логічне мислення</i>	<i>Латеральне мислення</i>
Необхідна вірність кожного кроку. Помилки виключені.	Немає необхідності у вірності кожного кроку. Важливий лише результат.
Одразу виноситься оцінка.	З оцінками не поспішають.
Логічне мислення - вибіркове.	Латеральне мислення - творче.
Немає методів, які дозволяють виходити за межі адекватності.	Є методи, які дозволяють виходити за межі адекватності.
Базис мислення - заперечення.	Немає заперечень
Характерна послідовність. Необхідний логічний аналіз проблеми.	Характерна непослідовність. Дослідження проблеми з різних точок зору.
Використовує стару перевірену інформацію.	Новий погляд на речі, нові ідеї, пошук нового.
Оперує високою вірогідністю.	Оперує малими вірогідностями.
Класифікує, використовує категорії.	Шукає факти, які дозволяють об'єднувати речі разом. Різносторонній підхід.
Керується статичними поняттями.	Використовує динамічні поняття.
Відбирає лише релевантну інформацію (ту, яка прямо стосується проблеми).	Широке коло відбору інформації (можливий взаємозв'язок різних галузей).
Концентрація уваги на одній проблемі.	Багато проблем потрапляє у коло уваги.
Застосування перевіреної інформації.	Перевірена, обгрунтована інформація підлягає сумніву.
Інформація використовується для того, щоб прийти до якогось рішення.	Інформація використовується як поштовх, яких спонукає до пошуку нової ідеї.
Один варіант вирішення проблеми.	Багато альтернативних варіантів вирішення проблеми.
Використання стійких моделей, схем.	Відхід від стереотипів, зміна моделей, схем.
Повинен бути кінцевий результат.	Кінцевого результату може не бути.
Важливо якомога раніше оцінити ситуацію.	Відкладання оцінки.
Пошук причин, пояснення, доказів.	Виклик існуючому порядку.

Література:

1. *Боно, Едвард де.* Латеральное мышление. — СПб: Питер Паблишинг, 1997. — 320 с. — (Серия «Мастера психологии»).
2. *Боно, Едвард де.* Нестандартное мышление. / Пер. с англ. — Минск: ООО «Попурри», 2000. — 224 с. — (серия «Живи с умом»).
3. *Боно, Едвард де.* Рождение новой идеи / Пер. с англ. Под общ. ред. О. К Тихомирова. — М., 1976.
4. *Боно, Едвард де.* Учите вашего ребенка мыслить. / Пер. с англ. — Минск: ООО «ПОПУРРИ», 1998. — 336 с.
5. *Боно, Едвард де.* Шесть шляп мышления. — СПб., 1997. — 256 с.
6. *Дружинин В. Н.* Психология общих способностей. — Санкт-Петербург: Питер, 2002. — 356 с. — (Серия «Мастера психологии»).
7. *Пономарев Я. А.* Психология творчества. — М.: Наука, 1976. — 302 с.
8. *Торшина К. А.* Современные исследования проблемы креативности в зарубежной психологии // Вопросы психологии. — № 4. — 1998. — С. 123–132
9. *Bono, Edward de.* The Mechanism of Mind. Pelican Books. Penguin Book Ltd, Harmondsworth, Middlesex, England. 1971. — 281 pp.
10. *Bono, Edward de.* Practical Thinking. 4 ways to be right. 5 ways to be wring. 5 ways to understand. Penguin Book. London, 1971. — 188 pp.
11. *Bono, Edward de.* Serious creativity. Using of power of Lateral Thinking to create New Ideas. Harperbusiness, 1993. — 338 pp.
12. *Bono, Edward de.* Teaching Thinking. Penguin Books. London, 1976. — 269 pp.

***Олена Пивоварова.* Латеральное мышление и методы его развития**

В статье раскрывается подход современного зарубежного психолога Эдварда де Боно к проблеме творческого мышления, рассматривается понятие, которое он ввел в психологию творчества в 1967 году, — «латеральное мышление». Особое внимание уделяется методам развития творческого мышления личности, которые с условием их адаптации, могут быть использованы для развития творческого потенциала личности в любом возрасте, в любой социальной сфере.

***Olena Pyvovarova.* Lateral Thinking and Methods of its Development**

Concept of creative thinking suggested by the modern psychologist Edward de Bono and his concept of «Lateral Thinking» created in 1967 are examined in the article. Special attention is paid to the methods of creative thinking development of a person, which under condition of their adaptation, could be used for the development of creative potential of the any age person and within any social sphere.